

11. *Музей дисидентського руху. Персоналії*. Гурдзан Василь Васильович [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://archive.khpg.org.ua/en/index.php?id=1128024486> (15.07.2009).
12. *Новини книжного ринку*. Презентація громадського та літературного часопису Всеукраїнського товариства політ'язнів і репресованих "Зона" [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://uabooks.info/ua/news/market/?pid=3222> (15.07.2009).
13. *Поэзия узников ГУЛАГа: антология* / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. С. С. Виленский. – М., 2005. – 992 с. – (Россия. XX век. Документы).
14. *Пшеничний Є*. "Зони" 1992 року // Біль: альманах / Ред.-упоряд. М. Дубас. – Вип. 3-4 (об'єднаний). – Львів, 1993. – С. 271 – 272.
15. *Россия. XX век*. Самиздат и новая политическая пресса (по материалам коллекций Москвы и Санкт-Петербурга). Сводный каталог периодических изданий [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.shpl.ru/project/sam/sam_p9_601_700.htm 15.07.2009.
16. *Рушаченко А*. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років. – К., 1998. – 720 с.
17. *Світлої пам'яті Василя Гурдзана (23.01.1926 – 19.06.2001)* / [останнє інтерв'ю Василя Гурдзана] записав 8 листопада 1998 року Василь Овсієнко // Зона. – 2002. – № 16. – С 343 – 353.
18. *Хорунжий Юрій Михайлович*: матеріал з Вікіпедії [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%...> (15.07.2009).
19. *Хорунжий Ю*. Слово, звільнене з-за ґрат (Громадсько-культурний часопис "Зона") // Дивослово. – 1994. – № 12. – С. 55 – 56.
20. Untitled. Автори [книг, які побачили світ у Видавництві імені Олени Теліги] [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.teliha.com.ua/work/authors.html> 15.07.2009.

М. Луцьк

Валентина Хархун

ТОТАЛІТАРНЕ-РАДЯНСЬКЕ-СОЦРЕАЛІСТИЧНЕ В ДИСКУРСИВНИХ ПРАКТИКАХ ГУМАНІТАРИСТИКИ

У статті вивчається процес формування дискурсу про тоталітарне-советське-соцреалістичне з початку холодної війни й до сьогодення. Хронологічний аспект дослідження сконцентровано на зміні радянсько/советологічного вектора на ревізійністсько/пострадянський. Історіографія дискурсу про тоталітарне-советське-соцреалістичне аналізується на аксіологічному, тематологічному та методологічному рівнях.

Ключові слова: дискурс про радянське, соцреалізм, советологія, ревізійнізм.

Valentyna Kharkhun. The totalitarian-Soviet-socialist realism in the discourse practices of the Humanities

The article deals with the formation of discourse about the totalitarian-Soviet-socialist realism since the beginning of the Cold War until now. The chronological aspect of this research concentrates on the shift from the Soviet (Sovietological) vector to the revisionist (post-Soviet) one. The historiography of discourse about the totalitarian-Soviet-socialist realism is analysed on the axiological, thematic and methodological levels.

Key words: discourse of the Soviet, socialist realism, Soviet studies, revisionism.

Траєкторію розвитку європейської історії у ХХ столітті зумовив феномен тоталітаризму й викликані ним до життя політичні й соціокультурні практики. Тому на сьогодні моделювання пам'яті про минуле й координування нових ідентифікаційних кодів напряду пов'язане із проектом рецепції тоталітаризму та його оприявлення в нацистській і радянській культурах. Відносно нещодавньої розвал радянської цивілізації сконцентрував фокус на цій події та дав старт процесові інтелектуальної реконструкції радянського минулого, активізувавши, окрім західної науки, пострадянських дослідників.

Осмилення основ радянської цивілізації зумовило інтерес до епохи сталінізму, котра сприймається за ідеологічну матрицю радянського як такого.

Зокрема, увага зосереджена на ключових проектах сталінізму – індустріалізації, колективізації й соцреалізмі, які цементували радянську систему. Соцреалізм як естетичний проект сталінізму та репрезентативний засіб радянської культури завжди викликав посилену увагу дослідників. На сьогодні соцреалізм як об'єкт наукової рефлексії отримав додаткове семантичне навантаження – він найбільш “зрима” й “відчутна” спадщина радянського минулого, успішно культурно й економічно конвертована в сучасному світі. Звідси зростання інтересу до “магії” соцреалізму і його культурних продуктів.

Інтерпретаційні моделі соцреалізму зумовлює специфіка цього літературного проекту: соцреалізм виник на перехресті політики й естетики, ідеології та слова. Тому повноцінна й продуктивна рецепція цього феномену передбачає актуалізацію широких контекстів, звідси й формування триформатного об'єкта дослідження – тоталітарне-радянське-соцреалістичне.

Аналіз дискурсивних стратегій у вивченні тоталітарного-радянського-соцреалістичного передбачає актуалізацію історіографічного чинника, найефективнішого для оприявлення кількох інтерпретаційних параметрів. Це аксіологічний, який визначає оцінювальні акценти в осмисленні “радянського”; тематологічний, що позначає специфіку наукового темарію, способи його актуалізації й репрезентації; методологічний, котрий виявляє систему задіяних методологій, логіку їх використання.

Парадигму досліджень про тоталітарне-радянське-соцреалістичне зумовлюють дві ключові події ХХ століття: початок холодної війни, логіка її розгортання та розвал Радянського Союзу на початку 1990-х. Ситуація холодної війни викликала мобілізаційні процеси, що в них була включена й наука як ідеологічний інструментарій воєнної тактики. Звідси поява двох наукових (читай: ідеологічних) векторів: радянського (Радянський Союз разом із країнами-сателітами) і советологічного (англо-американський, західно-німецький, французький контексти). Звісна річ, кожний із цих векторів мав свою траєкторію розвитку, але контекст зумовлення/протистояння/взаємовідштовхування символічного “прив'язував” їх один до одного, що сприяло появі кентаврійного утворення – радянсько/советологічного дискурсу.

Вихідною точкою для структурування дискурсивного поля стає положення про політичну окремішність і унікальність Радянського Союзу. Радянська наука здійснювала узаконення тоталітарної міфології про народження нового радянського світу на рівні логосу. Її дискурс установчий, конституювальний, утверджувальний. Советологія, навпаки, намагалася реконструювати й дискредитувати радянську систему, розкодувати й розвінчати “секрети” радянського життя, тому її дискурс антитоталітарний, ревізійністський, тенденційний. Основний об'єкт советологічних студій – це політична історія. Тому часто советологія перетворювалась на “кремлелогію”, що значно звужувало фокус дослідження й зменшувало наукову аргументованість (зокрема, ідеться про брак знання “живого” радянського життя, неврахування ролі повсякдення в цементуванні основ тоталітарної картини світу). Тому й радянська, і советологічна науки оберталися навколо поняття “влада”: перша її легітимізувала, друга – викривала й засуджувала.

Мілітарний пафос підтримувався завдяки створенню стійкого міфу про ворога, який активно оприявнюється навіть після завершення холодної війни. Показова в цьому разі буде констатація Д.Урнова: “... Советологи становлять таку собі армію, мета якої – заволодіння нашою літературою” [34, 97]. Науковий міф про ворога створювався завдяки актуалізації інформативного поля. Незважаючи на декларований ізоляціонізм, закриття інформаційних кордонів, радянська і советологічні науки активно вивчають одна одну [див. напр.: 39]. Це

підтримується, зокрема, інституційно, що вказує на цілеспрямовану державну політику. Приміром, 1946 року у США утворюється Російський інститут (Russian Institute), який 1992 року перейменовано на Гарріманівський (Harriman Institute). Він зорієнтований на дослідження Радянського Союзу. Натомість в Інституті світової літератури в Москві були посади референтів, завдання яких полягало в реферуванні західних видань. Вивчення советологічних студій оформилося в цілу галузь радянської науки. Цьому присвячуються не тільки статті, а й монографії, збірники, дисертації, які радше слід включати не в наукову, а в суто ідеологічну зону, зважаючи на їх відверту тенденційність [див.: 2; 3; 4; 6; 7; 8; 10; 21; 27; 28; 31; 33].

Довготривала епоха холодної війни мала свою логіку розвитку, що впливала на науковий дискурс. Його аналіз дає змогу стверджувати, що поступово відбувалося нівелювання тоталітарної/антитоталітарної риторики й постулювання власне наукових проблем, менше переобтяжених ідеологізмом. Незважаючи на ідеологічну упередженість досліджень часів холодної війни, не слід нехтувати тим фактом, що в полі зору завжди залишались концептуальні проблеми радянської культури, зокрема генеза й типологія соцреалізму, його інтернаціональний характер, феномен позитивного героя, логіка розвитку радянської літератури тощо.

У розгортанні радянсько/советологічного дискурсу виокремлюють кілька етапів. Перший – 1950-60-і роки. Для радянської науки цього часу був характерний антидогматичний рух, викликаний загальною атмосферою в суспільстві після XX з'їзду КПРС. Він уможливив появу знакової статті В.Померанцева “Про щирість у літературі” (1953), лібералізацію теорії, зокрема анігіляцію суто “виховного” формулювання соцреалізму (“ідеологічна перековка й виховання трудящих у дусі соціалізму”) (1956), проведення дискусій наприкінці 1950-х, зосібна з проблем реалізму у світовій літературі.

Ситуація лібералізації сприяє появі в там- і самвидаві піонерської праці А.Синявського “Що таке соціалістичний реалізм?” (1957). Знаковість дослідження А.Синявського полягала в тому, що воно написано радянською людиною, яка знала систему зсередини, була її органічною часткою. Водночас це зразок письма Іншого, який оперує чужою “не-радянською” мовою. А.Синявський чи не вперше дає чітко аргументовану “радянську” не-/поза - ідеологічну відповідь на ключове питання про феномен соцреалізму; ця обставина пояснює визначальну роль студії у формуванні радянсько/советологічного дискурсу.

А.Синявський, реконструюючи феноменологію епохи, відкрито зіставляє християнство і соціалізм, котрі культивують ідею мети, виявляє телеологічну сутність марксизму. Цей підхід не новий, варто згадати хоча б М.Бердяєва. Оригінальність міркувань А. Синявського про релігійні основи соціалізму в тому, що він їх скеровує на виявлення феномену соцреалізму, який пов'язує з оприявленням мети. На думку дослідника, рух до мети зумовлює поетику соцреалістичних текстів: неодмінно щасливий фінал, бо утверджується комуністичне майбутнє, мажорний тон, виробнича сюжетика, особлива концепція часу (невпинний рух, який наближає комунізм, моделювання минулого), жанри “виховання”.

Особливу увагу А.Синявський приділяє позитивному герою як взірцеві цілеспрямованості, котрий типологічно тяжіє до зразків літератури XVIII, а не XIX століття. Таким чином, уможливлено ключовий висновок: “Соціалістичний реалізм використовує ідеальний зразок, якому він підпорядковує реальну дійсність. Наша вимога – “правдиво зображувати життя в його революційному

розвитку” – означає не що інше, як заклик зображати правду в її ідеальному висвітленні, давати ідеальну інтерпретацію реальному, писати належне як дійсне. Бо під “революційним розвитком” ми маємо на увазі революційний рух до комунізму, до нашого ідеалу, у перетворювальному світлі якого і постає перед нами реальність. Ми зображуємо життя таким, яким ми хочемо його бачити і яким воно має стати, підпорядковуючись логіці марксизму. Тоді соціалістичний реалізм, радше, мало б сенс назвати соціалістичним класицизмом” [30, 71-72].

Вибуховий потенціал дослідження А.Синявського полягає, однак, не так у новаторстві зроблених висновків, як у провокативності його наративу. Мова не лише про жанровий сплав науки, публіцистики й художнього слова, котрий активує як аналітичну включеність читача у сприймання тексту, так і його емоційні реєстри. Особливістю наративу А.Синявського виступає іронія, яка провокує гру смислів, “зсув” контекстів серйозного і несерйозного, що дає змогу констатувати символічну смерть соцреалізму.

Для радянського дискурсу, монолітного, монологічного й монотонного, текст А.Синявського позначав межу лібералізації кінця 1950-х – початку 1960-х. Як слушно зауважує Т.Лахузен, “радянська літературна теорія змінилася й стала більш ліберальною, але чим більше вона змінюється, тим більше вона залишається самою собою” [25, 527]. Як реакція – голосний процес Синявського-Даніеля, засудження й еміграція.

Випадок А.Синявського актуалізує ще один аспект – визначальну роль дисидентсько-емігрантського дискурсу у структуруванні радянсько/советологічного. Досить згадати Г.Струве (перше покоління еміграції), В.Паперного, І.Голомштока, Є.Добренка, С.Єкельчика, за дослідженнями яких можна прослідкувати парадигматику досліджень про “радянське” за останніх півстоліття.

Безапеляційно позбуваючись внутрішніх ворогів на зразок А.Синявського, радянська наука 1950-60-х мобілізується на виклики західного ревізіонізму, зокрема книжки Роже Гароді “Реалізм без берегів” й основних закидів із боку советології [див.: 35]. Температура ворожих настроїв, зосібна з боку радянської науки, надзвичайно висока. Советологічні розвідки безапеляційно проголошуються стереотипно-тенденційними й антинауковими.

Негативні характеристики поширюються й на наступну епоху – 1970-1980-ті роки. За догматичним аналізом, зробленим радянськими науковцями, стає зрозуміло, що советологія значно розширює спектр досліджень. В.Борщук називає такі основні аспекти літературознавчої советології: протиставлення соцреалізму і модернізму, формалізму, структуралізму; використання формалізму і структуралізму для аналізу соцреалістичних текстів без урахування їх змістового потенціалу (В.Казак, П.Карден); тлумачення соцреалізму як державної концепції мистецтва (М.Хейуорд, П.Холландер, В.Казак); засудження ізоляціонізму радянського мистецтва (В.Террас); нормативність соцреалізму (Г.Гюнтер), його обмеженість і тенденційність (К.Менерт); критика позитивного героя (Т.Роджерс); заперечення поняття “радянська література” (Е.Маркштейн, Елен фон Сахно, В.Казак) [див.: 6].

Аксіоматичний підхід до осмислення советології зазнає змін згідно з наближенням до фіналу холодної війни; показовим у цьому випадку було би порівняння двох статей Т.Белової, опублікованих у 1985 і 1989 роках [див.: 3; 2]. У другій статті авторка завважує значний поворот у советології, яка скеровується на об’єктивність і неупередженість в осмисленні радянської літератури. Вона використовує вибірковий підхід в оцінці советології, ділячи дослідників на тих, чиї ідеї синхронізуються з радянською наукою, і тих, хто намагається їх дискредитувати.

Абстрагуючись від аксіологічного поля, в якому функціонував радянсько/советологічний дискурс, слід указати на продуктивність советології 1960-70-х років, котра й досі залишається класикою дискурсу про “радянське”. Переконливий чинник у “відчитуванні” ранньої советологічної класики – використання ролі наукового арбітра, у цьому разі – відомого советолога К.Кларк. Мотивуючи вибрану бібліографію до своєї книжки про соцреалістичний роман, дослідниця зазначає, що до неї ввійшли основні студії про радянську літературу авторства західних учених – ті, які вплинули на формування її ідей. Серед інших названо книжки Д.Брауна “Радянська література з часів Сталіна” (1978), В.Данам “Епоха Сталіна: цінності середнього класу в радянській літературі” (1976), Г.Єрмолаєва “Радянська літературна теорія, 1917-1934: генезис соціалістичного реалізму” (1963), О.Гасіоровської “Жінка в радянській літературі, 1917-1964” (1968), Р.Метьюсона-молодшого “Позитивний герой у російській літературі” (1975), Г.Струве “Російська література за часів Леніна і Сталіна” (1971).

Кристалізація советологічного дискурсу про “радянське” зумовила поворотні моменти, характерні для советології 1980-х, зокрема літературознавства. У 1980-ті советологія концептуалізується, виробляючи теорії, які стануть базовими для початку наукового діалогу в пострадянський час, і постулює персоналістичний канон советологів, представлений Катериною Кларк, Гансом Гюнтером, Володимиром Паперним, Борисом Гройсом, Робен Режин. Вони репрезентують різні дослідницькі вектори (американський, західнонімецький, дисидентсько-емігрантський, французький), їхні книжки видані різними мовами, але ідеї чітко виявляють парадигму студій над радянською культурою, здійснених у 1980-ті.

Окрім того, советологічний дискурс інтенсифікують колективні проекти. Дослідженню радянської літератури 1930-х присвячений увесь номер журналу “Соціокритицизм” за 1986 рік [див.: 42]. Наприкінці 1980-х стартує лозанський проект, присвячений соцреалізму ждановської епохи; він представлений текстами насамперед Л.Геллера і А.Бодена.

У працях 1980-х чітко виокремлюються кілька тенденцій, серед яких лідирують дві. Перша сконцентрована навколо концепції про канонічність соцреалізму, обґрунтована в монографіях К.Кларк “Радянський роман. Історія як ритуал” (1981) і Г.Гюнтера “Виникнення і функціонування соцреалістичного канону в радянській літературі 1930-х” (1984).

К.Кларк, пояснюючи канонічність радянської літератури, концептуалізує ідею основного сюжету (master plot). Вона зауважує: “Основний сюжет – це така константа, яка пов’язує більшість романів сталінського періоду і, трохи менше, постсталінської ери також. Я б навіть сказала, що це і є соціалістичний реалізм: щоб радянський роман був соцреалістичним, він мусить відтворювати основний сюжет” [36, 6]. Дослідниця, шукаючи джерела основного сюжету, доходить висновку, що вони – у специфіці радянської культури, яку зумовлюють шість основних елементів: сама література, марксизм-ленінізм, традиційні образи героїв російської радикальної інтелігенції, нелітературна риторика (преса, політична платформа, теоретичні тексти тощо), політичні події, персони – ключові гравці цих політичних подій, їх ролі й цінності. К.Кларк доводить, що основний сюжет – це не тільки й не стільки явище суто літературне, він відіграє провідну роль у всій радянській культурі.

На рівні поетики основний сюжет найповніше оприявнюється в жанрі роману. Саме роман, ритуалізуючи історію, повторює основний сюжет. Дослідниця як у монографії, так і в пізніших текстах [див.: 37] аналізує ключові доміанти master plot: на рівні категорії сюжету вона виокремлює такі кліше, як “машина”, “сад”,

“батько/син” (соцреалістична сім’я), “керівник-учитель і простий робітник”; на рівні категорії хронотопу – звичайне і незвичайне, буденне і позачасове, місцеве та універсальне; на рівні категорії епітету, який оприявнює ключову діалектику міфу про “велику сім’ю”, – стихійність /усвідомленість [див.: 23].

Ганс Гюнтер концептуалізує саме поняття соцреалістичного канону. Він вирізняє чотири дискурси, які оприявнюють формування цього канону. Це загальноідеологічний, тобто ідеологія марксизму-ленінізму; літературно-політичний, котрий передбачає такі концепти, як партійність, типовість, революційна романтика, народність; металітературний дискурс, передусім це літературна критика; власне літературний дискурс. Дослідник пропонує розглядати соцреалізм як канон, виокремлюючи такі його життєві фази: протоканон як підготовча стадія і резервуар текстів власне канону; фаза канонізації, коли канон формується як системне ціле; фаза використання канону, коли оприявнюються його механізми; фаза деканонізації, яка фіксує розширення канону і втрату його обов’язковості; постканонічна стадія.

Запропоновані концепції виявились надзвичайно продуктивними, стимулюючи появу рецептивного канону. Зокрема, 1988 року з’являється англomовна антологія “Від Фурманова до Шолохова”, у якій подано американську візію соцреалістичного канону, представлену “Чапаєвим” Д.Фурманова, “Залізним потоком” О.Серафимовича, “Цементом” Ф.Гладкова, “Розгромом” О.Фадєєва, “Як гартувалася сталь” М.Островського, “Долею людини” О.Шолохова. На сьогодні концепції К.Кларк і Г.Гюнтера стали хрестоматійними й “канонічними”, викликаючи як наукові рефлексії, так і спроби деконструкції [25, 527-531; 14, 53].

Рожен Робін для ідентифікації соцреалізму запропонувала свою метафору – “неможлива естетика”, указуючи, що про його неефективність не йдеться. Означення “неможлива”, на думку авторки, стосується радше теоретичних суперечностей, основ самої естетики, сутності взаємодій, які вона закладає у тропи: епічний і героїчний наратив, героїчні віршовані хроніки, які набувають форми життєподібності [38, XXII]. Дослідниця актуалізує насамперед питання дискурсу й нарації. Використовуючи вчення М.Бахтіна, котрий протиставляв первісний монологізм і романний мультилінгвізм, авторитарну оповідь і гетерогенну та діалогічну, авторка знаходить джерела “неможливості” соцреалізму – він намагався підтримувати обидві темпоральності, обидві мовні конфігурації, обидві оповіді, одночасно компенсуючи брак чи неповноту бажання творенням уявного світу достатку [38, XXVI].

Друга ключова тенденція в дослідженнях 1980-х – це вписування радянської культури в історичний процес, виявлення її генетичних і типологічних аксіом, зокрема аналіз проблеми спадкоємності й розриву з авангардом. Базовим текстом, що оприявнює зазначені проблеми, виступає світовий інтелектуальний бестселер Володимира Паперного “Культура Два” (1985). В.Паперний здійснює структуралістське дослідження, висуваючи гіпотезу про дві культури (розтікання/затвердіння), почергове домінування яких виявляє логіку російської історії. Дослідник констатує, що культура 1 характеризується горизонтальністю, цінності периферії для неї вищі, ніж цінності центру; культура 2 переміщує цінності в центр, суспільство застигає й кристалізується.

У термінах запропонованої гіпотези В.Паперний аналізує основний об’єкт дослідження: культурний злам “авангард/сталінізм”. Дослідник стверджує, що “всі процеси, які відбувалися в радянській архітектурі на рубежі 20-х і 30-х років, можна розглядати як вираження загальніших культурних процесів, головним слід уважати перемогу культури 2 над культурою 1” [29, 20].

Структуралістське дослідження В.Паперного виконано в жанрі “психоаналізу архітектури”; учений уперше проаналізував, “як улаштування радянського суспільства й радянської психології відображаються в радянській архітектурі” [29, 395]. Вузькоформатний об’єкт аналізу (архітектура), однак, дав змогу дійти універсальних висновків. Текст В.Паперного “дрейфував” у міждисциплінарну царину, його концепція виявилась продуктивною, з одного боку, для дослідження різних галузей радянської культури, з другого – для аналізу і прогнозування новочасного розвитку культурної ситуації.

У цьому ж проблемному полі – авангард/соцреалізм – з’явилася книжка Б.Гройса “Gesamtkunstwerk Сталін” (1988). Автор заперечує реалістичну генезу соцреалістичного реалізму й постулює гіпотезу, яка чітко артикулюється в “міфологічній” назві однієї з його статей – “Народження соціалістичного реалізму з духу російського авангарду”. Позичуючи соцреалізм як “нащадка” авангарду, дослідник наголошує на тому, що колективістська програма соцреалізму була орієнтована на подолання традицій, але реалізовувалася за допомогою інших, аніж в авангарду, прийомів. “Суттєва різниця між соціалістичним реалізмом і авангардом, – на думку Б.Гройса, – це переміщення центру ваги від “роботи над базою”, від попереднього проектування технічної, матеріальної сторони дійсності на створення Нової Людини” [13, 58]. Дослідник, завершуючи свої міркування, доводить, що соціалістичний реалізм може розцінюватися як специфічний варіант глобальної модерністської культури свого часу.

Розширюючи контексти, у своїх пізніших працях автор актуалізує постмодернізм для кодифікації генетичного коду соцреалізму. Він номінує соціалістичний реалізм “полуторним” стилем, аргументуючи це тим, що “протопостмодерністська техніка апропріації продовжує тут служити модерністському ідеалу історичної винятковості, внутрішньої чистоти, автономії від усього зовнішнього тощо” [12, 111].

Незважаючи на те, що концепція Б.Гройса отримує критичну оцінку колег, вона постійно “циркулює” в науковому дискурсі. Окрім того, продуктивного розвитку набуває формула Б.Гройса “стиль Сталін”, яка передбачає розуміння вождя як деміурга епохи. Вона алюзивно оприявнюється в текстах М.Вайскопфа “Письменник Сталін” (2002), Д.Хмельницького “Зодчий Сталин” (2007).

До кінця 1980-х радянсько/советологічний дискурс максимально теоретизувався. У гуманітарній советології на цей час уже означилися основні тенденції, намітилися основні проблеми й усталилися свої канони. У радянській науці мутований у літературній практиці соцреалізм транспортується в царину теорії та побутує винятково як теоретичний фантом, отримуючи новий статус “історично відкритої естетичної системи правдивого зображення життя” (Д.Марков), і, вже агонізуючи, потужно теоретично легітимізується.

Завершення холодної війни уможливило іншу тональність – дискусійну, першорядно важливу для корекції радянського дискурсу. Як приклад – антологія “Позбавлення від міражів. Соцреалізм сьогодні”, яка стала чи не останньою радянською книжкою про соцреалізм (1990). Антологія різножанрова й структурується за принципом монтажу. До неї входять статті, читацькі відгуки, матеріали дискусії “Метод чи міф?” в Інституті філософії АН СРСР (1988) і круглого столу “Чи відмовлятися нам від соціалістичного реалізму?”, який організувала “Літературна газета”.

Загальний пафос антології Т.Лахузен не без іронії найменує “несамовитістю (пере)кваліфікації”, нараховуючи більше десяти “нових” формулювань соцреалізму. Різні за якістю наукової розробки, часто тенденційно спрямовані на “за” і “проти” матеріали антології засвідчили “розмикання” радянського

теоретичного дискурсу, хоча ще консервативного, але вже здатного вербалізувати досі “закриті” теми.

Розвал Радянського Союзу знаменував колапс радянсько/советологічного дискурсу, бо означав насамперед “символічне” знищення об’єкта обґрунтування/дослідження з подальшим його переакцентуванням: для советології зник віртуальний ворог, для пострадянської науки, охопленої пафосом заперечення, він з’явився. Тому інтерпретаційні вектори знову розходяться: советологія намагається позбутися своєї назви й коду антитоталітарного дискурсу, водночас пострадянські дослідження, особливо першої половини 1990-х, педалюють цей дискурс. Він оприявнюється головню в розкритті злочинів сталінської епохи. Відчувався брак табуованої в радянський час інформації. Популяризуються насамперед історіографічні й політологічні дослідження. В Україні це, наприклад, книги Ю.Шаповала “Україна 20-50-х років: Сторінки ненаписаної історії” (1993), “Людина і система. Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні” (1994), збірка документів і матеріалів “У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 рр.)” (1996) тощо.

Літературознавчі студії теж оприявнювали антитоталітарний пафос, приміром, стаття Є.Громова “Сталін: шляхи естетичного утилітаризму”. Вихідний пункт дослідження – візія сталінської епохи як “унікального втілення світового зла” і “найбільшої трагедії радянського мистецтва” [див.: 11]. Уважне вивчення формування естетичних смаків радянського диктатора, його безпосередньої участі в літературно-мистецькому житті, здійснене у вузьких аксіологічних рамках, наперед визначає читацьку емоційну оцінку.

Інтерпретаційна диглосія не-радянського й пострадянського дискурсу, однак, оприявнюється на одній текстуальній території – це перша радикальна зміна в розгортанні розмови про “радянське”. Знаковим виглядає перший номер “Вопросов литературы” за 1992 рік, у якому надруковані статті провідних советологів і російських дослідників. Там були озвучені ключові ідеї: “правда життя як формула реальності” (Є.Добренко), “держава як тотальний твір мистецтва” (Г.Гюнтер), “народження соціалістичного реалізму з духу російського авангарду” (Б.Гройс), “сталінський міф про “велику сім’ю” (К.Кларк), “тіла терору” (М.Риклін), “тоталітарність і соборність: два лики російської культури” (І.Єсаулов). Стало зрозуміло, що відкрилися штучно блоковані інформаційні кордони, які вможливили діалогічність і кардинальну корекцію дискурсу про “радянське”.

Незважаючи на відкритість спільної території, дискурсивні практики, особливо протягом 1990-х, суттєво різняться. Увиразнюють основні тенденції 1990-х дві антології, котрі з’явилися практично одночасно. Одна з них, “Соціалістичний реалізм без берегів”, видана 1997 року у США і стала розширеною версією спеціального випуску *South Atlantic Quarterly* (vol. 94, number 3, summer 1995). Інша – “Знайомий незнайомиць. Соціалістичний реалізм як історико-культурна проблема” (1995), побачила світ у Росії.

Американська антологія, яка в черговий раз консолідувала здобутки світової советології, розпочинається досить показово: розгорнутою програмною статтею Т.Лахузена “Соцреалізм у пошуках своїх берегів: кілька історичних зауважень стосовно “історично відкритої естетичної системи правдивого відображення життя”. Дослідник, осмислюючи парадигму новочасної советології, піддає гострій критиці її ключові ідеї, які стали класикою; насамперед це концепції К.Кларк і Г.Гюнтера. Можна припустити, що у статті Т.Лахузена стартує проект советологічної саморефлексії і відповідного її перекодування. Текст Т.Лахузена, котрий разом із Є.Добренком виступив редактором тому, відкриває епоху “нового ревізіонізму”, тепер уже спрямовану на кордони самої советології.

Російська антологія виявляє іншу ситуацію. Тут і очевидні прорадянські настрої (Г.Гачев, “Я – радянська людина”), захисні реакції (С.Шерлаїмова, “Відкрита” концепція соціалістичного реалізму і постмодернізм”), але загалом антологія демонструє готовність дослідників обговорювати досить серйозні теми (релігійність тоталітарної ідеології, агіографічні мотиви соцреалізму, соцреалізм як феномен масової культури, советизми і їх роль у мовленні). Стає зрозуміло, що для пострадянської науки з вивчення “радянського” характерний процес самоорганізації, пошуків відповідних тематологічних і методологічних орієнтирів.

Антології як зразок “колективного розуму” наочно оприявнюють новий поворот у дискурсі про “радянське”. По-перше, він змінюється номінативно. Зважаючи на здискредитованість поняття советології, сьогодні популяризується поняття Soviet Cultural History, яке прижилося в західній науці, де домінує англо-американський вектор. На пострадянському просторі дослідження про “радянське” не виокремлюється в самостійну царину, а функціонує як об’єкт вивчення в кількох галузях науки. Тут домінують слов’янські студії, передусім русистика.

По-друге, змінюються функціональні проекції дискурсу, у якому можна визначити дві тенденції. З одного боку, відбувається інтеграція векторів і формування умовної “світової” науки про “радянське”, де прокреслені “вузлові” проблеми й оприявлені суголосні концепції. З другого – маючи потужну різнопланову генетичну базу й усталені традиції (чи їх відсутність), ці вектори зберігають високий рівень автономності. Взаємопов’язаність і зумовленість цих тенденцій увиразнює парадигматику досліджень про тоталітарне-радянське-соцреалістичне за останні 15 років.

Знаковою постаттю в новоствореному дискурсивному просторі виглядає Є.Добренко. Його діяльність слід розглядати за кількома чинниками. Є.Добренкові належить визначальна роль в інтенсифікації досліджень про радянське. Він упорядкував кілька антологій – “Позбавлення від міражів. Соцреалізм сьогодні”, “Соціалістичний реалізм без берегів”. Ключової ваги в контексті поворотних моментів набуває антологія “Соцреалістичний канон” (2000), котру Є.Добренко впорядковує разом із Г.Гюнтером, і її символічне продовження “Радянське багатство. Статті про культуру, літературу й кіно” (2002). Текст антологій, як зазначено в передмові, – це результат роботи міжнародного наукового колективу над проектом опису соціалістичного реалізму. У межах цього проекту, ініційованого Гансом Гюнтером, Євгеном Добренком і Томасом Лахузеном, відбулося п’ять конференцій в університеті і центрі міждисциплінарних досліджень Белефільда (Німеччина) в 1994-1998 роках. Основне завдання, переслідуване редакторами, – об’єднання зусиль учених різних спрямувань і шкіл, які розробляють проблеми радянської культури. В антології представлені провідні фахівці в царині досліджень сталінської культури з Росії, Німеччини, Франції, Англії, Швейцарії, США та інших країн. Увиразнюючи феномен антології, редактори стверджують, що в ній “уперше зроблено спробу системного опису соцреалістичного канону” [32, 3].

Незважаючи на методологічний плюралізм, різновартісність поданих текстів, антологія стала помітним явищем і, переорієнтовуючи її назву, каноном для кожного, хто вивчає соцреалізм і радянську культуру. Уже те, що під одним титульним дахом зібрані дослідження провідних учених світу, указує на утвердження єдиної текстуальної території, де функціонує дискурс про “радянське”.

Інша іпостась Є.Добренка пов’язана з його монографіями, присвяченими аналізу сталінської культури: “Метафора влади: література сталінської

епохи в історичному висвітленні” (1993), “Формовка радянського читача: соціальні та естетичні засновки рецепції радянської літератури” (1997), “Формовка радянського письменника: соціальні та естетичні витоки радянської літературної культури” (1999), “Політекономія соцреалізму” (2007), “Музей революції. Радянське кіно і сталінський історичний наратив” (2008); більшість із них перекладена англійською.

“Політекономія соцреалізму” вирізняється домінуванням інтердисциплінарного підходу (тут маємо аналіз літератури, кіно, архітектури, реклами тощо). Сам автор розцінює книжку як “спробу зведення *мосту між історією культури* (зокрема літератури, кіно) *і культурною історією сталінізму*” [17, 8]. Є.Добренко пропонує провокативну концепцію соцреалізму, яку стимулювали кілька чинників, серед них – потреба подолати советологічні кліше. Щонайперше дослідник намагається дати відповідь на “болюче” питання, чи соцреалізм – це мистецтво. Він стверджує, що “соцреалізм виконує соціальні *функції мистецтва*, але, імітуючи мистецтво, він не був і чистою пропагандою. Виконувати функції мистецтва – не означає бути мистецтвом і розглядатися в ролі мистецтва (а тому й визначатися як “погане мистецтво”). Соцреалізм розуміється тут як важлива соціальна інституція з виробництва соціалізму. Як така, вона виконувала в разі необхідності й естетичні функції <...>” [17, 7]. Виведення соцреалізму із зони мистецтва не означає, однак, нівеляцію естетичного чинника. Навпаки, Є.Добренко стверджує, що соцреалізм – високо естетизована культура, радикально перетворений світ. Основна функція соцреалізму стосується не пропаганди, а виробництва реальності через її естетизацію. Тому соцреалізм – це радикальна естетична практика, що мусить розглядатися “саме як естетичний феномен” [17, 27].

Соцреалізм як символічне виробництво, що продукує символічний капітал, має, отже, свою політичну економію. У певному сенсі пародіюючи Маркса, Є.Добренко структурує два розділи книжки, використовуючи політекономічні категорії. Один із розділів присвячений виробництву й концентрується на “продуктивних силах” і “виробничих відносинах”. Тут аналізується агробіологія Лисенка й Лепешинської, ідеї М.Горького, педагогіка Макаренка, виробничий роман, фільми про виховання радянської людини. Інший розділ, присвячений споживанню, фокусується на “продукті” і “збуті”. Автор досліджує повсякденність, звертаючись до глянцевого журналістики про радянські досягнення, радянську рекламу, викладання російської мови іноземцям, структуру парків культури й відпочинку.

Магічний текст Є.Добренка (бо інтелектуальний, з інтригою, “живий” і провокативний) контроверсійний, як і ключові його ідеї. З одного боку, дано чітку авторську відповідь на питання, що таке соціалістичний реалізм. З другого – ця відповідь сигналізує про “розтікання” соцреалізму, у котрому вже важко знайти не тільки властиво його генетичні “береги”, а й “межі” інтерпретаційних конструкцій. Ясно одне: книжка тлумачить соцреалізм тільки як естетичний репрезентативний проект, концептуалізує повсякденність і її роль у цьому проекті, зорієнтована на міждисциплінарний підхід і символізує новий етап у вивченні “радянського” – той, що сам дослідник активно реконструює в рецензіях.

Найперше треба зазначити, що Є.Добренко актуалізував для російськомовного читача ключові англомовні тексти, опубліковані впродовж останніх 15 років, конструюючи так канон “чтива” про “радянське”. Він вирізняє Еріка Наймана, автора книжки “Суспільні вияви сексуального потягу в ранній радянській ідеології” (1997), де застарілій “критиці ідеології” протиставлено “інтерпретації ідеології”; дає схвальну оцінку книзі Вікторії Боннелл “Іконографія

влади: радянські політичні плакати за Леніна і Сталіна” (1997), у котрій доведено, що радянський плакат мусив замінити реальність; захоплюється працею Джефрі Брукса “Спасибі товаришу Сталіну! Радянська офіційна культура від революції до холодної війни” (1999), що в ній центральний персонаж – це правда, тлумачена як “інкубатор групової ідентичності”; віддає належне книжці Берніс Розенталь “Новий міф, новий світ: від Ніцше до сталінізму” (2002), присвяченій ніцшеанським витокама радянського героїчного міфу, починаючи від Горького й закінчуючи культом героїв-льотчиків 1930-х; прихильно ставиться до книжки Фредріка Корні “Жовтень у реальності й уяві” (2004), у якій досліджується історія конструювання великої міфічної пам’яті про Жовтневу революцію протягом першого радянського десятиліття; він виокремлює сильні і слабкі сторони праці Метью Леноє “Звертаючись до мас: сталінська культура, соціальна революція і радянські газети” (2004), присвяченої історії становлення радянської журналістики 1920-х – 1930-х років у нормативний момент переходу від політико-ідеологічного проекту “просвіти” мас до їх “мобілізації”; кодифікує як блискучу книжку Емми Відіс “Образи нової країни: радянський кінематограф у період між Жовтневою революцією і світовою війною” (2003), що аналізує формування радянської ідентичності крізь радянську просторову картину світу; піддає критиці монографію Давида Бранденберга “Націонал-більшовизм: сталінська масова культура і сучасна російська національна ідентичність” (2002), у якій досліджуються роль друкованої культури та освіти в масовій мобілізації й формуванні національної ідентичності.

Аналіз книжок про “радянське” став фактологічною основою для концепції західного дискурсу, виробленої Є.Добренком. У рецензії на працю І.Голомштока “Тоталітарне мистецтво” (англомовна версія 1990 року, російськомовна – 1994 року) дослідник твердить, що вона символізує завершення цілого етапу у студіях тоталітарної культури на Заході й оприявнює кризу традиційного двополюсного підходу (радянського і советологічного). У цій рецензії Є.Добренко тільки констатує ситуацію зламу. Лише за 11 років, коли накопичився відповідний матеріал, він конструює перший проект із номінації дискурсу про “радянське” в огляді “Про репрезентологію (до культурної історії сталінізму)”.

Зміни в західній русистиці дослідник пояснює трьома причинами. По-перше, зміною поколінь: старше займалось або дорадянською, або революційною епохами, маючи емігрантську травму; нове покоління звично цікавиться “болючими” сторінками історії. По-друге, причинами культурно-історичними. Завершення радянської епохи не означало зміну суспільства, воно залишилось радянським. Тому для того, щоби зрозуміти пострадянську сучасність, треба досліджувати її радянське коріння. По-третє, Є.Добренко називає внутрішньодисциплінарні причини: “культурна історія” витісняє “політичну історію”, визначальну для доби холодної війни. Паралельно з цим процесом традиційні гуманітарні дисципліни почали рухатися в царину Cultural Studies. Тобто політичне поле традиційної советології змінилося на сферу культурної репрезентації. Є.Добренко констатує, що в західній русистиці нарешті народилася міждисциплінарність.

Підтверджуючи наведену тезу, дослідник вибудовує персоналістичний канон цієї царини. Він складається зі старшого покоління (Вікторія Боннелл, Джефрі Брукс, Ганс Гюнтер, Вера Данам, Катерина Кларк, Томас Лахузен, Берніс Розенталь, Річард Стайтс, Шейла Фіцпатрік), середнього і молодшого (Світлана Бойм, Еліот Борнштейн, Амір Вейнер, Борис Гройс, Майкл Девід-Фокс, Грегорі Карлтон, Катріона Келлі, Стівен Коткін, Ерік Найман, Володимир Паперний, Михайло Риклін, Юрій Сльозкін, Ігал Халфін, Олег Хархордін, Пітер Холквіст, Девід Хоффман, Йохен Хеллбек, Марк Штейнберг, Карен Петроне, Олександр

Еткінд, Михайло Ямпольський). Нова методологічна ситуація сприяла розширенню тематичного діапазону, появи нових сюжетів, концептуалізації матеріалу. Усе це оформило особливу дисципліну – репрезентологію. На думку Є.Добренка, це *“наука про стратегії перекладу з мови політичної на мову культурну (і навпаки), з мови медіальної на мову мистецтва і політики. Ця дисципліна – про правила роботи важливих соціальних полів і переходу з одного в інше, бо вони не функціонують належно”* [див.: 20].

У наступній рецензії на колективну монографію *“Повсякденність у молодій радянській Росії: революція оволодіває масами”* (2006) Є.Добренко уточнює дисциплінарну й методологічну ситуацію в західній русистиці. Він стверджує, що збірник, присвячений аналізу конфлікту між особистим досвідом повсякденного радянського життя та ідеальним колективним і радянським досвідом, – це маніфест покоління, спрямований на ревізію ключового питання традиційної советології про несумісність у радянських умовах особистої і публічної сфер. На відміну від попередніх антологій, авторів книжки об’єднують спільні ключові теоретичні установки, вони говорять зрозумілою один одному мовою, будучи представниками різних дисциплін, доповнюють один одного.

Є.Добренко називає актуальну методологічну ситуацію новим ревізіонізмом, який докорінно відрізняється не тільки від советології, а й від *“традиційного”* ревізіонізму межі 1980-х. *“Давній”* ревізіонізм, коректуючи советологію, залишався в колишній методологічній парадигмі, окрім того, був позначений лівими політичними симпатіями. Новий ревізіонізм переймається не стільки політикою, скільки *“переглядом нарративу, радикальним розширенням корпусу текстів і технік їх читання, що зумовлює перегляд низки фундаментальних постулатів традиційної радянської історіографії (на зразок теорії “Великого повернення”)*” [див.: 18].

Студії, ознаменовані новим ревізіонізмом, легітимізують нові константи, згідно з якими *“джерело терору не в режимі, а в самих масах, політична культура яких така, що вони неунікно відтворюють саме такий режим, котрий лише інституціонально оформлює масову агресію і колективну зневагу до індивідуального і особистого життя”* [18, 409]. Отже, базуючись на логіці Є.Добренка, західна русистика відмежовується від досвіду советології й *“традиційного”* ревізіонізму та практикує новий ревізіонізм, який оптимально оприявнюється в міждисциплінарних студіях, орієнтованих, зокрема, на репрезентологію.

Пострадянський вектор досліджень радянського має свою синусоїду розвитку. Тут виокремлюються три слов’янські наукові *“сюжети”*¹: польський, російський і український, аналіз яких увиразнить як *“національні”* особливості ревізії *“радянського”*, так і спільні інтерпретаційні ознаки, що дасть змогу узагальнити слов’янський досвід із конструювання дискурсу про *“радянське”*.

Почнемо з польського досвіду вже хоча б тому, що він найтривкіший: не-радянські дослідження з’являються в Польщі ще в 1980-х роках, синхронізуючись із визвольними настроями. Тому болісні й почасти дезорієнтаційні для України й Росії 1990-ті для Польщі були продуктивними. Серед найпомітніших досліджень 1990-х про тоталітарне-радянське-соцреалістичне слід назвати такі: В.Томасік *“Слово про соцреалізм”* (1991), Т.Вілкон *“Польська соцреалістична поезія 1949-1955 років”* (1992), Р.Купецький *“Натхнення мільйонів”*. Культ Йосипа Сталіна в Польщі в 1944–1956 роках” (1993), М. Заводняк *“Література в стані обвинувачення. Роль критики в літературному житті соцреалізму”* (1999),

¹ Не слід, однак, нехтувати іншими, скажімо білоруським, менш структурно оформленим, але *“відчутним”* [див., приміром: 15; 1, 273-302, 427-429].

3. Ярославський “Надвіслянський соцреалізм” (1999), В.Томасік “Інженерія душ. Соцреалістична література в плані “монументальної пропаганди” (1999).

2000-ні позначилися кількома подіями. Перша – це монографія Едварда Можейка “Соціалістичний реалізм. Теорія. Розвиток. Занепад”, яка була підготовлена в 1970–1980-ті і проанонсована статтями в англійських виданнях, але з’явилася польською лише 2001 року. Також слід згадати монографію Пьотра Фаста “Соціалістичний реалізм у російській культурі” (2003). Друга – це “Словник соціалістичного реалізму” (2004) за редакцією Здзіслава Лапінського і Войцеха Томасіка – безпрецедентне явище в контексті світового дискурсу про соцреалізм. Довідник, як зазначено у вступному слові від редакторів, – це спроба застосувати словникову формулу до вибудовування історико-літературної панорами епохи [40, IX]. Словник – колективна праця авторів, які репрезентують кілька поколінь, – так утворюється спектральна візія соцреалізму.

Основний об’єкт дослідження у книжці – польська література 1949–1955 років, т.з. польський соцреалізм, значно менше застосовані матеріали з інших галузей мистецтва. Натомість актуалізований контекст радянської літератури для того, аби показати, що процеси, які відбувалися в Польщі, суголосні з подібними в Центрально-східній Європі. Це значно розширює “ужиткову” функцію словника: він може бути використаним для опису не лише польської, а й інших літератур, де оприявнився соцреалізм. А основним орієнтиром, як і годиться для словника, є статті, котрі стосуються таких явищ і проблем: естетичні категорії, літературні групи, жанри, теми.

Значення словника в тому, що він, по-перше, репрезентує польський соцреалізм у його концептуальних явищах і проблемах. По-друге, книжка виявляє стан дискурсу про соціалістичний реалізм у Польщі, його традиції і тенденції, водночас – “больові точки”. По-третє, словник, умовно кажучи, має потужний інтернаціональний імпульс, може прислужитися для опису цього явища науковцями інших країн. Книжка – результат семирічної праці великого колективу – засвідчує зрілість польського дискурсу про соцреалізм.

Стартова ситуація і для російської, і для української науки в умовах після розвалу Радянського Союзу була практично однаковою, проте розгорталася по-різному. В Україні, як і в Росії, початок 1990-х ознаменований відкриттям нового інформаційного простору, позначеного, по-перше, дискусіями (наприклад, “круглий стіл” в Інституті філософії НАНУ “Марксистсько-ленінська філософія у світлі останніх рішень” (1994), “круглий стіл” у НАУКМА “Соціалістичний реалізм: міфи і реальність” (1994)). З’являються публікації, зокрема книжки і статті Г.Почепцова про тоталітарну людину й особливості тоталітарного простору, статті В.Діброви [16], Є. Добренка [19], В.Кулика [24], О. Карбачинського [22]. Основна тенденція перших українських ревізій тоталітаризму відкривавча й відчутно догматична.

У другій половині 1990-х у розбудові дискурсу про тоталітарне-радянське-соцреалістичне активну участь бере часопис “Критика”. Із часу свого заснування (1997) у ньому активно публікуються статті, пов’язані з аналізом соціокультурних практик радянського режиму (праці А.Безансона, Е.Вілсона, Г.Грабовича, А.Граціозі, Р.Конквеста та ін.) Прикметно, що два перші номери містять дослідження Г.Грабовича про советизацію української гуманітаристики, яке символічно запрограмує пріоритетність дискурсу про “радянське” для часопису.

Із 2000-х років до активного розбудовування дискурсу про “радянське” долучився академічний журнал “Слово і Час”. У низці публікацій обговорювалися проблеми класицистичного характеру соцреалізму (Л.Медведюк), жанрових

особливостей соцреалістичного роману (Н.Бернадська), соцреалізму в контексті модерну й авангарду (Т.Гундорова), проект вітчизняної самоідентифікації соцреалізму (Т.Свербілова), мілітарні стратегії (І.Захарчук), онтологічні моделі тоталітаризму, літературна ленініана (В.Хархун). Соцреалізм як об'єкт різноаспектного дослідження постає в монографіях Т.Свербілової, Л.Скорини "Українська драма 30-х рр. як модель масової культури та історія драматургії у постатях" (2007) та І.Захарчук "Війна і слово. Мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму" (2008).

Російський дискурс про "радянське", порівнюючи з українським, уписаний у широкі інформаційні рамки й оприявнюється в кількох ракурсах. По-перше, це візуально-інформаційний рівень – виставки творів радянського мистецтва нині надзвичайно популярні, як і рефлексії над цими подіями у ЗМІ та наукових дослідженнях. По-друге, це дискусійно-інформаційний рівень – у Росії дуже часто в різних регіонах (переважають, безумовно, Москва й Санкт-Петербург) проходять конференції й семінари з проблем радянської культури. По-третє, науково-аналітичний – тема соцреалістичного мистецтва затребувана в дисертаційних дослідженнях, що підвищує її "академічний" статус. По-четверте, у Росії активно формується методично-педагогічна модель дискурсу про "радянське", закорінена в навчальні курси, методичні посібники, підручники. По-п'яте, утворюються наукові осередки з вивчення "радянського". Їх принаймні два: перший формують співробітники Європейського університету, які займаються дослідженням радянської культури – Катерина Герасимова, Ольга Комачева, Ольга Ткач, Олена Богданова, Тетяна Вороніна, Ольга Гурова. Другий – науковці Уральського університету Наум Лейдерман, Марія Литовська, Тетяна Круглова, Наталія Купіна, Лариса Піскунова, Ігор Янков та ін.

Широта дискурсу про "радянське" оприявнюється в якісній і кількісній спектральності. Дискурс про "радянське" означається в кількох дисциплінарних сферах: це соціологія і політологія (Л.Гудков, Б.Дубін, Г.Зверев), літературознавство (М.Чудакова, А.Морозов, М.Литовська, Н.Лейдерман, Н.Полтавцева), театрознавство (В.Гудкова), культурологія (Т.Круглова), мовознавство (Н.Купіна), географія (В.Каганський). Він синтетичний, стимульований як публіцистичністю (М.Чегодаєва), фактографічністю (В.Гудкова, О.Ройтенберг), так і суворим аналітизмом (Л.Гудков).

У літературознавчій царині своїм моделювальним характером вирізняються дослідження Марієтти Чудакової, авторки книжок "Література радянського минулого" (2001), "Нові праці. 2003–2006" (2007). Вона пропонує власну модель літератури радянської цивілізації, виокремивши два цикли. Перший почався після Жовтня 1917 декретом про друк, який різко змінив умови життя словесності, і завершився на початку 1940-х, коли всередині самої літератури виникла потреба відновлення нормальних умов розвитку – об'єднання трьох гілок, що вирізнилися в 1930-х: вітчизняна друкована, вітчизняна рукописна, зарубіжна російська література. М.Чудакова окреслює три спроби злиття цих векторів. Перша невдала була на початку 1940-х, коли не пощастило надрукувати роман "Майстер і Маргарита" й половину повісті Зощенка "Перед сходом сонця". Друга спроба зроблена в 1945-46 роках зусиллями декількох літераторів на інерції перемоги у війні й унеможливлена доповіддю А. Жданова. Третя, вдала спроба збіглася з відлигою і привела до розквіту самвидаву й публікації "Одного дня Івана Денисовича" (1962). Цей феномен символізував поєднання трьох гілок літератури, але можливість не була використана, зважаючи на фундаментальні чинники, які діяли з початку встановлення радянської цивілізації. Самвидав доповнився тамвидавом, і почався другий цикл, що тривав до кінця радянського часу.

На думку М.Чудакової, роман “Доктор Живаго” позначить рубіж двох циклів, а роман В.Гроссмана “Життя і доля” повністю належить новому циклу. Пастернак – представник “першого” покоління, котре вирішувало питання “що відбулося?”, тоді як Гроссман – другого, він прагне зрозуміти “що є?”, у якій країні він живе.

Особливість позиції М.Чудакової в тому, що вона не концентрується на проблемі соціалістичного реалізму, а намагається сконструювати цілісну модель радянської літератури. Настанова дослідниці на вивчення поліморфності радянської культури оприявлена в книжці О.Морозова “Соцреалізм і реалізм” (2007), що іще раз указує на її новочасність.

Актуальний дискурс про “радянське” зумовлюють дві різновекторні тенденції. Перша пов’язана з книжкою Ю.Борева “Соціалістичний реалізм: погляд сучасника і сучасний погляд” (2008) – тут зазвучав голос тих, хто в пізньорадянський час осмислював/доконструював теорію соцреалізму. Поява такої студії сама по собі знакова, бо документує погляд на явище “зсередини” й у потенціалі мусила би програмувати переломний момент бодай на рівні генераційних протистоянь.

Стимул до написання книжки автор коментує в передмові, констатує новочасну моду на “радянське”, яка вможливує реанімацію знехтуваного соцреалізму і його теорії. У контексті попиту на “радянське” Ю.Борев намагається актуалізувати забутий культуротворчий потенціал соцреалізму. Відтак аксіологічний чинник стає основоположним стимулом для авторського дискурсу.

Дослідник реанімує таку формулу соцреалізму: “Соціалістичний реалізм – тип художнього мислення, який базується на життєвій основі дійсності ХХ століття, що пришвидшується у своєму розвитку (згідно зі Статутом Спілки письменників, “у своєму революційному розвитку”), на світоглядному фундаменті принципів історизму і діалектичного розуміння буття, спираючись на реалістичні традиції російського і світового мистецтва” [5, 35]. Стає зрозуміло, що основний принцип праці – це описати соцреалізм, оперуючи його ж категоріальною сіткою й методологічними принципами.

Зокрема, за традицією, Ю.Борев починає з осмислення ідеологічних фундаментів соцреалізму – марксизму й ленінізму, розбавляючи їх естетикою Троцького й сталінізмом у художній культурі. Дослідник намагається внести об’єктивістсько-драматичні нотки в тлумачення соціалістичного реалізму, розцінюючи його як “художній напрям, зразу ангажований партійною бюрократією, котрий обслуговує ідеологічні потреби (“формування нової людини”) тоталітарного, а в післясталінську епоху – жорстоко авторитарного суспільства” [5, 78], однак аналіз поетики супроводжує адептивно-мажорним настроєм.

Ю.Борев вирізняє 36 особливих поетикальних ознак соцреалізму, які подані в довільно-синхронному порядку. Дослідник говорить про традиційні для радянської теорії концепти історичного оптимізму, правдивості, традиції і новаторства, партійності й народності; виокремлює теми інтернаціоналізму, патріотизму, праці, колективу; розширює поетикальний спектр розмовою про “строгість і невинність”, “метафізичні проблеми: комізм, вічність, смерть/безсмертя, зло/добро”, “безкорисність”.

Далі вчений намагається легітимізувати соцреалізм, значно розсунувши його часові й просторові рамки. “Прив’язуючи” соцреалізм до ідеї соціального потрясіння, Ю.Борев знаходить його генетичні коріння ще в XVI столітті [5, 244]. Дослідник тлумачить соцреалізм як провідний художній напрям у світовій літературі. Конструюючи символічну територію соцреалізму,

автор книжки використовує опосередкований принцип, який формує візію про світовий масштаб соціалістичного реалізму. Він наголошує на тому, що соціалістичний реалізм, який виник у СРСР, “надихав” [5, 373] зарубіжних письменників і “впливав” [5, 397] на них. Їх тексти написані “в душі соцреалізму”, а творчість розвивається в його “річищі” [5, 377].

Ю.Борев не без жалю пише про постскрипtum соціалістичного реалізму, докладно аналізуючи шляхи “розмивання” декларативного мистецтва. За логікою хронології, книжка мусила закінчуватися на цьому моменті, однак дослідник її продовжує. Постулюючи необхідність нового глобалізаційного проекту, Ю.Борев пропонує звернутися до вже готових зразків. Росія як батьківщина соцреалізму [5, 363] може в черговий раз скористатися своїм досвідом. Звідси й фінальна настанова: “Твоє життя повинно давати “додатковий продукт життя”: імовірно, це і є найважливіша й найцінніша ідея кращих художників соцреалізму, яку сьогодні мистецтво мусить підхопити й нести в майбутнє як естафету” [5, 478]. Так вивершується економічний проект із реанімації соцреалізму².

Особливість позиції Ю.Борева унаочнюється завдяки порівнянню з новочасною концепцією соцреалізму Д.Наливайка, українського науковця, також “сучасника” соцреалізму. Прикметні з цього погляду дві його статті. Розвідка “Про своєрідність генези й типології соціалістичного реалізму” (1987) позначена пізньорадянською риторикою. Натомість “Замітки щодо генези й типології соціалістичного реалізму” (2008) позбавлені ідеологічного чинника й демонструють аналітично-прагматичний підхід до осмислюваного явища.

Д.Наливайко досліджує одне з найскладніших питань про генезу соцреалізму, яке, зрозуміло, мусило би “знімати” семантику невпізнаності цього феномену. Витоки соцреалізму науковець знаходить у так званій пролетарській літературі, котра тяжіла до естетики натуралізму, зокрема на рівні епічних жанрів (пролетарська поезія генетично пов’язана з громадянською течією пізнього романтизму середини XIX століття). Основну увагу Д.Наливайко приділяє проблемі “вписуваності” соцреалізму в дихотомію реалізм/модернізм. Він констатує, що представники “лівого мистецтва” найперші підтримали революцію. Але у процесі стабілізації тоталітарного режиму “ліве мистецтво”, спрямоване на революційне перетворення світу, виявилось непотрібним. Натомість відбувається повернення до реалістичної традиції. Дослідник називає дві причини такого повороту: реалізм як художня система закорінився у свідомості і смаках різних прошарків суспільства, його настанова “зобразити життя у формах самого життя” була зрозумілою найширшим колам реципієнтів, звідси його привабливість для партійних ідеологів.

Д.Наливайко зазначає, що орієнтація на реалізм викликана не іманентними властивостями літератури, а позалітературними директивами. Соцреалізм – це радше антипод реалізму; він не прийняв засадничих принципів попередника, характеру та методології його художнього мислення і творчості. Тематологічний характер соцреалізму орієнтує на необхідність і неминучість утвердження комуністичних ідеалів, закладених в об’єктивному світі. Тому, погоджуючись із А.Синявським, дослідник стверджує, що соцреалізм типологічно близький до класицизму – мистецтва, у якому першорядна роль відводилася умоглядним ідеальним побудовам. Спрямованість до уявного й ідеального споріднює соцреалізм із романтизмом, однак Д.Наливайко наголошує на концептуальній відмінності: романтизм не прагне видавати уявне за реальне, як соцреалізм.

² Типологічність позиції Ю.Борева підтверджує книжка Людмили Булавки [див.: 9].

Провівши генетичний і типологічний аналіз, Д.Наливайко зголошується на таку концепцію соцреалізму: це “специфічна доктрина літератури та мистецтва, сконструйована компартійною бюрократією та ангажованими митцями, накинута зверху державною владою і впроваджувана під її керівництвом і постійним контролем” [26, 51]. Цей висновок, інтенсифікований ґрунтовно аргументованим антитоталітарним пафосом, становить одну з найавторитетніших констант новочасного дискурсу про соцреалізм, залишаючи, проте, відкритим питання про “органічність” соцреалізму, його відповідність смакам мас. Важливість статті Д.Наливайка має й ширші контекстуальні рамки: стає зрозуміло, що позиція “сучасника” соцреалізму залежить не так від закоріненості в ідеології покоління, як радше від особистого вибору на користь науково-виваженого підходу.

Другу тенденцію в новочасному російському дискурсі про “радянське” оприявнюють книжки Є.Добренка та О. Гурової, орієнтовані на західні моделі. Як і попередня праця, “Музей революції: радянське кіно і сталінський історичний наратив” (2008) Є.Добренка виходить у зону міждисциплінарних студій. Дослідник розробляє тему конструювання пам’яті: він розглядає стратегії виробництва історії в сталінській культурі, механізми з моделювання минулого й пам’яті в літературі й кіно сталінської епохи.

Ольга Гурова, автор книжки “Радянська нижня білизна: між ідеологією і повсякденністю” (2008), починає з чіткого позиціонування: вона не дотримується “тоталітарних” підходів в оцінці “радянського”, спирається на традиції ревізіоністів, зокрема Шейли Фіцпатрік та Вери Данам, які актуалізували категорії повсякденності, належить до “третього покоління”, даючи нові інтерпретації феноменам радянського суспільства. О.Гурова досліджує історію білизни в контексті ідеології і повсякденності, зосереджуючись на побутовому житті радянської людини й актуалізуючи категорії тіла, голизни й сексу. Авторка практично реконструює модель радянського життя, починаючи “знизу” й вибудовуючи символічну вертикаль, говорячи про ідеологію тіла й символічне виробництво радянської людини, візуальну політику тіла, політекономію виробництва нижньої білизни.

Стає очевидним, що інтердисциплінарний підхід на сьогодні виглядає найбільш продуктивним. Це підтверджує польський досвід. Показовим постає збірник статей “Соцреалізм. Фабули – комунікати – ікони” (2006). Книжка – це підсумок конференції, що її метою був науковий опис культурних і комунікаційних свідчень соцреалізму, які з перспективи останнього півстоліття постають як продукти пропаганди, але водночас міфологізовані в сучасній уяві як засвоєна колись культурна інакшість і релікт історичних експериментів, настільки виразних і комунікаційно містких, що вони можуть використовуватися в рекламі, пісні, політичних акціях [41, 9].

Книжка, згідно із програмою конференції, зорієнтована на оприявлення трьох концептів. Коли йдеться про “фабулу”, то дослідників цікавлять головні фабульні схеми, сюжети, мотиви й тематика виробничої повісті, популярної літератури, історичної повісті, science fiction, літератури для дітей і молоді. “Комунікати” як предмет аналізу – це листи до Берута, доноси, життєписи, некрологи, панегірики, робітничий календар, репортаж, а також образи пропаганди, наприклад, Нової Гути, ворога, куркуля. Зміст концепту “ікони” – візуальна пропаганда та іконографія вождя, першотравневі кампанії, похорони вождів; до розгляду залучено також театральні артефакти, фотографії, архітектуру.

Прикметно, що дослідницька мода на соцреалізм, оприявлена в книжці, уписується її редакторами в контекст активності виставкової, документальної

і мистецької. Серед іншого названо проект Музею комунізму “Соцленд” у Палаці культури і науки, інтернетний польський народний музей, музичну виставу “Улюблений край. ПНР у пісні” (режисер Януш Джузефович), альбом фотографій Хріса Недентхама “ПНР. Реквізити”. Так інтердисциплінарні дослідження, репрезентовані у збірці, виходять за рамки власне наукового тексту й переростають у своєрідний “перфоменс”, покликаний активізувати розмову про соцреалізм і артефакти, з ним пов’язані.

Складається враження, що в точці інтердисциплінарності сходяться всі дискурси про “радянське” – і західний, і слов’янський (російський і польський). Тому виникає унікальна ситуація, яка уможлиблює діалог і робить дискурс поліфонічним. Приміром, книжка О.Гурової пройнята посиланнями на англо-американських і російських колег, що вказує на обізнаність та ерудицію дослідниці. Її власні, авторські ідеї постають у контексті суголосності/критики, залишаючи дискурсивні рамки відкритими. Отож слід констатувати той факт, що змінилася сама культура розгортання дискурсу про “радянське”.

Структурування поліфонічності й дискусійності наукової царини, скерованої на осмислення феномену радянської культури, висуває глобальні завдання перед українською гуманітаристикою. Актуалізація дискурсу про тоталітарне-радянське-соцреалістичне в сучасній Україні зумовлена потребою конструювати цілісну картину світу ХХ століття, для якої пам’ять про “радянське” становить один із ключових формантів. Є два важливі шляхи для виконання цього завдання. Перший орієнтований на описовий рівень досліджень: осмислити українську радянську культурну історію, використовуючи концепції зарубіжних колег. Зважаючи на солідну історіографію советологічних і сучасних ревізіоністських студій про “радянське”, як західних, так і пострадянських, цей підхід видається продуктивним. Вхідження української гуманітаристики в активну фазу досліджень про “радянське” акцентує також важливість аналітично-моделювального рівня, котрий передбачає вироблення новочасних підходів/механізмів/методологій для розгляду радянських дискурсивних практик, скоординованих на створення радянського культурного канону.

Зважаючи на логіку розгортання дискурсу про радянське, на сьогодні актуальними постають такі тематологічні завдання: повсякденність і її роль у конструюванні радянської цивілізації, радянська міфологія й способи її репрезентації, радянська топографія і її рецепція, візуальні практики радянського, пам’ять про радянське, кодифікація соцреалізму й визначення його “берегів”, соцреалізм і його “супутники”, соцреалізм як масова культура, кітчева природа соцреалістичного мистецтва тощо. Окрім того, для української гуманітаристики важлива й тема “радянського” і “українського”. Мова йде про інваріантність радянської культурної історії, що викликає потребу компаративістських зіставлень, зокрема російської та української культури радянської епохи. Тут слід згадати книжки Мирослава Шкандрія “В обіймах імперії: російська і українська література новітньої доби” (2004) та Сергія Єскельчика “Імперія пам’яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві” (2008), у котрій, зокрема, досліджено, як українські функціонери сприяли формуванню сталінської історичної уяви. Однак ці, безперечно, резонансні книги – лише початок серйозної розмови.

Окрім суто наукової аргументації щодо ідеї інтенсифікації дискурсу про радянське, в українській (як і в російській) ситуації особливої ваги набуває онтологічний принцип, пов’язаний із пошуком нової формули ідентичності. Сьогочасне перебування в символічній зоні радянського за відсутності розгорнутого дискурсу про це явище дає невтішні результати, а головне – феномен “негативної ідентичності” (Лев Гудков). Тому актуалізації дискурсу

про радянське, котра сприятиме об'єктивізації і транспортуванню радянської цивілізації в минуле, бачиться не лише як науковий, а і як феноменологічний проект.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Баричеўскі Л., Васючэнка П., Тычына П.* Беларуская літаратура і свет. Ад эпохі рамантызму да нашых дзён: Папулярныя нарысы. – Мінск, 2006. – 574 с.
2. *Белова Т.* Дискуссия о социалистическом реализме в англо-американской литературной критике последних лет // Вестник Московского университета. Серия 9: Филология. – 1989. – № 11-12. – С. 6-15.
3. *Белова Т.* Против тенденциозных искажений истины (проблемы современной советской литературы в интерпретации англо-американской “советологии” 70-х – начала 80-х годов) // Вестник Московского университета. Серия 9: Филология. – 1985. – № 6. – С. 17-27.
4. *Беседина Т.* Из истории советско-американских литературных связей (60–70-е годы): Автореферат дис. ... канд. филол. наук. – М., 1989.
5. *Борев Ю.* Социалистический реализм. Взгляд современника и современный взгляд. – М., 2008. – 480 с.
6. *Борщук В.* Вспереч реальності: Творчий метод і герой радянської літератури в сучасній буржуазній критиці // Радянське літературознавство. – 1986. – № 4. – С. 25-34.
7. *Борщук В.* Поле битвы идей: современная зарубежная критика о советской литературе. – М., 1983.
8. *Борщук В.* Правда и ложь о советской литературе (по страницам работ зарубежных литературоведов). – М., 1972.
9. *Булавка А.* Социалистический реализм. Превратности метода. Философский дискурс. – М., 2007. – 260 с.
10. *Голк И.* Зарубежная критика о советской литературе. – М., 1976.
11. *Громов Е.* Сталин: пути эстетического утилитаризма // Вопросы литературы. – 1991. – № 11-12. – С. 97-129.
12. *Гройс Б.* “Полуторный стиль”: соцреализм между модернизмом и постмодернизмом // *Соцреалистический канон.* – СПб., 2000. – С.109-118.
13. *Гройс Б.* Рождение социалистического реализма из духа русского авангарда // Вопросы литературы. – 1992. – № 1. – С. 42-61.
14. *Гундорова Т.* Соцреалізм як масова культура // Сучасність. – 2004. – № 6. – С. 52- 66.
15. *Даніленка С.* Паэма Міхася Чарота “Ленін” у кантэксте сакралізацыі постаці правадыра сусветнага пралетарыяту // *У ракурсе* сучаснага асэнсавання: Міжкафедральны зборнік навуковых прац, Філалогія. Выпуск 2. – Магілёў, 2004. – С.14-23.
16. *Діброва В.* Проблема збереження національної тотожності за умов тоталітаризму // Слово і Час. – 1991. – № 3. – С. 15-23.
17. *Добренко Е.* Политэкономия соцреализма. – М., 2007. – 586 с.
18. *Добренко Е.* Советское прошлое: манифест нового ревизионизма (Рец. на кн.: Everyday Life in Early Soviet Russia: Taking the Revolution Inside/ Bloomington, 2006) // НЛО. – 2007. – № 3. – С. 404-409.
19. *Добренко Е.* Тоталітарні засади тоталітаризму // Слово і Час. – 1992. – № 7. – С. 8-15.
20. *Добренко Е.* О репрезентологии (к культурной истории сталинизма). Обзор // НЛО. – 2005. – № 71. // <http://magazines.russ.ru/nlo/2005/71/dobrenko29-pr.html>
21. *Ермолаева В., Толстых В.* Соцреализм и штампы буржуазной эстетики: Полемика. – М., 1967.
22. *Карбачинский О.* Тоталітаризм і демократія як відображення внутрішнього конфлікту людини // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 11-12. – С. 103-108.
23. *Клафк К.* Положительный герой как вербальная икона // *Соцреалистический канон.* – СПб., 2000. – С. 570-584.
24. *Кулик В.* Тоталітаризм у традиції та сучасності України // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 7-8. – С. 9-13.
25. *Лахузен Т.* Соцреализм в поисках своих берегов: несколько исторических замечаний относительно “исторически открытой эстетической системы правдивого изображения жизни” // *Соцреалистический канон.* – СПб., 2000. – С.523-536.
26. *Наливайко Д.* Замітки щодо генези й типології соціалістичного реалізму // Слово і Час. – 2008. – № 9. – С. 46-52.
27. *Никаноров В.* Критика “советологических” трактовок соцреализма (по материалам американской печати 70-х гг.): Автореферат дис. ... канд. филол. наук. – М., 1976.
28. *Ницета* советологии и ревизионизма. – М., 1975.
29. *Паперный В.* Культура Два. – М., 2006. – 407 с.
30. *Синявский А.* (Абрам Терц) Что такое социалистический реализм ? // *Избавление* от миражей. Соцреализм сегодня. – М., 1990. – С. 54-70.
31. *Соцреализм* в зарубежном литературоведении: Реферативный сборник. – М., 1979.
32. *Соцреалистический канон.* – СПб., 2000 – 1036 с.
33. *Технология* неправды: Сборник статей / [сост. П. Топер]. – М., 1968. – 238 [2] с.
34. *Урнов Д.* Искусство исторического оптимизма, или Тридцать лет спустя // *Избавление* от миражей. Соцреализм сегодня. – М., 1990. – С. 93-118.

35. *Эльяшевич А.* Художественная правда, жизнеподобие, “реализм без берегов” // *Звезда*. – 1967. – № 9. – С. 188-204.
36. *Clark K.* The Soviet Novel: History as Ritual. – Bloomington and Indianapolis, 2000. – 320 p.
37. *Clark K.* Political History and Literary Chronotope: Some Soviet Case Studies // *Literature and History: Theoretical Problems and Russian Case Studies* / Morson, Gary Saul (ed. & introd.); Wortman, Richard (afterword). – Palo Alto, 1986. – P. 230-246.
38. *Robin R.* Socialist Realism. An Impossible Aesthetics; [tr. Catherine Porter ; foreword by Leon Robel]. – Stanford, 1992. – 345 p.
39. *Scanlan J.P.* The Understanding of Socialist Realism in Contemporary Soviet Aesthetics // (pp.) Debreczeny, Paul (ed.), *American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists, Kiev, September, 1983, II: Literature, Poetics, History*. – Columbus, OH, 1983. – P. 387-400.
40. *Słownik realizmu socjalistycznego* / redakcja Zdzisław Łapiński, Wojciech Tomasiak. – Kraków, 2004. – 448 p.
41. *Socrealizm*. Fabuly – komunikaty – ikony / Krzysztof Stępnik, Magdalena Pichota. – Lublin, 2006. – 668 s.
42. *Soviet Literature of the Thirties: A Reappraisal* // *Sociocriticism*. – 1986. – October.

Наші презентації

ВСЕСВІТ. – 2009. – №9–10.

Черговий номер відкривається рубрикою “Література ХХ сторіччя і новітня”, яка містить поезії Стенлі К’юніца, Вільяма Рулмена та Шота Іаташвілі, роман Е.Л.Доктороу “Марш до моря” (там же начерк Наталі Дьоміної “Кілька слів про “Марш до моря” Е.Л.Доктороу), “Етюди” Войтека Пестки. А також до 100-річчя футуризму надруковано п’єсу Філіппо Томмазо Марінетті “В’язні” і його ж “Маніфест футуризму”, вірші перших поетів футуризму (Альдо Палаццескі та Діно Кампана), статті Юрія Педана “Маніфест, який збурих світ” і Дмитра Дроздовського “Ламаючи правила”. 300-річчю Полтавської битви присвячені матеріали Ольги Сенюк “Що було б з Україною, якби результати Полтавської битви

були інші?..”, “Полтава. Розповідь про загибель однієї армії” (уривки) Петера Енґлунда, “Дещо про (анти)мазепинську легенду” Вадима Скуратівського, “Перемога шведів і козаків під Полтавою у 1709 році та її наслідки. Альтернативна історія” Крістіана Гернера, “Полтава, рік 1709: якби історія обрала інший шлях” Сергія Плохія. У рубриці “Скарбниця” – “Верблюдя, які тікають, і собаки, які їх переймають” Абу’Алі Міскавайга та Абу Хайан Ат-Таухіді з передмовою М. Якубовича. Також там розміщено інтерв’ю з Кристиною Куявінською-Кортні та розвідка Віталія Кейса “Стенлі К’юніц – лауреат американської поезії”. У часописі друкуються статті Євгена Пащенко “Зарубіжна україністика – як її наблизити” (рубрика “Україніка”), Дмитра Дроздовського “Мікаель Жан: “Ви не одинокі...” (“Акценти сучасності”) та його ж “Слово по той бік буття”, “Морок прозріння”, “Я (Богдан)”: соціальна філософія від Богдана Гаврилишина” (Рубрика “З погляду рецензента”), зорова поезія Миколи Луговика, новини культури та ін. Триває публікація уривків із другої книжки трилогії Олександра Кульського “Клейноди Троянди і Хреста” – “Тіні дракона Чен Гуана”.

I.X.